

«EDIGE» DÁSTANINDAǒÍ AYÍRÍM GÓNERGEN SÓZLER HAQQÍNDÁ

Abishov Genjebay Matjanovich

QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, (PhD)

Xojamuratova Ariwxan Polatbay qızı

QMU Lingvistika (qaraqalpaq tili) 1-kurs magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703463>

Annotaciya: *Bul maqalada «Edige» dástanı tilindegi gónergen sózlerdiŇ qollanılıw ózgesheligi úyrenilgen. Dástandaǒı gónergen sózler arxaizm hám tariyxıy sózlerge ajratıp qarastırılǒan. Olardıń mánileri mısallar menen túsindirilgen.*

Tayanış sózler: *gónergen sózler: arxaizmler, tariyxıy sózler, mısqal, onseri, siyseri, tanap.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются особенности употребления устаревших слов в языке эпоса «Едиге». Устаревшие слова в эпосе были разделены на архаизмы и исторические слова. Их значение объясняется примерами.*

Ключевые слова: *устаревшие слова: архаизмы, исторические слова, мискал, онсери, сийсери, танап.*

Annotation: *This article examines the usage of archaic words in the language of the «Edige» epic. Obsolete words in the epic are categorized as archaic and historical. Their meaning is explained with examples.*

Key words: *archaic words: archaisms, historical words, misqol, onseri, siyseri, tanap.*

Tyurkologiyanıń eń tiykarǒı hám áhmiyetli wazıypalarınıń biri – túrkiy xalıqlardıń milliy ádebiy tilleriniń qalıplesiw hám rawajlanıw dáwirlerin izertlew bolıp tabıladı. Milliy ádebiy tildiń rawajlanıw tariyxı hám onıń basqıshların anıqlaw ushın jazba estelikler menen bir qatarda, xalıq awızeki dóretpeleriniń, ásirese, dástanlardıń tillik ózgesheliklerin, sózlik quramınıń tariyxıy qatlamların tereń úyreniw áhmiyetli.

Hárbir xalıqtıń ádebiy tili awızeki sóylew tiliniń tiykarında payda boladı. Tildiń sózlik quramında sol tilde sóylewshi xalıqtıń, onıń til tariyxına baylanıslı bay maǒlıwmatlar saqlanadı. Solay etip, xalıq dástanlarınıń tilin izertlew arqalı sol xalıqtıń tariyxı, onıń sózlik quramı, rawajlanıw basqıshları tuwralı hár tárepleme maǒlıwmat alıwǒa boladı.

Folklorlıq dóretpelerdiń tillik ózgesheliklerin izertlew túrkiy xalıqlarda keń baǒdarda úyrenile basladı. Mısalı: S.Bayliev «Sayat hám Hamra» dástanınıń tillik ózgeshelikleri» atlı kandidatlıq dissertaciyasında dástan tiliniń fonetikalıq, morfologiya-sintaksislik hám leksikalıq ózgesheliklerin izertlegen [Байлиев С. 1965]. Al qaraqalpaq til biliminde folklorlıq dóretpelerdiń tilin izertlewge arnalǒan jumıslardıń qatarında O.Bekbawlov «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası» atlı miyneti, Sh.Abdinazimovtıń «Qırq qız» dástanınıń leksikası» degen

temadaǵı kandidatlıq dissertacijaları áhmiyetli sanaladı. Onda dástannıń tili hár tárepleme analizlenip, leksikalıq quramı, sózlerdiń tariyxıy shıǵısı, Altay qatlamı, ulıwma túrkiy tillerine ortaq sózlerdiń tematikalıq toparları sóz etilgen.

Lingvofolkloristikada «Edige» dástanınıń tillik ózgesheligin anıqlaw baǵdarında bir qansha ilimiy jumıslar orınlanıwına qaramastan, ondaǵı gónergen sózlerdiń leksikalıq sıpatlamasın beriw izertlewdi talap etedi. Sonlıqtan, bul maqalada dástanda ushırasatuǵın gónergen sózler qollanıw ózgesheligine qaray arxaizmler hám tariyxıy sózlerge bólip úyrenildi.

«Edige» dástanınıń sózlik quramında dástandaǵı waqıyalar bayanlanıp atırǵan dáwirge, waqıyalarınń súwretleniwine baylanıslı siyasiy jámiyetlik hám kúndelikli turmısta qollanılgan sózler jumsalǵan. Bunday sózler, tiykarınan, dáwir koloritin ańlatıw ushın beriledi. Dástandaǵı tilimizde az ushırasatuǵın leksikalıq qatlamǵa tiyisli gónergen sózlerdi qollanıw ózgesheligine qaray arxaizmler hám tariyxıy sózlerge bólip qarawǵa boladı.

1) Arxaizmler. Grek tilinen alınǵan arxaizm termini tildiń rawajlanıw dáwiriniń barısında anaw ya mınaw túsiniktiń atamasınıń ekinshi bir sóz benen almasıwı nátiyjesinde qollanıw jedelliginen ayırılǵan sózlerdi ańlatıw ushın qollanıladı. Arxaizmler gónergen sózlerdiń bir toparı bolıp, waqıttıń ótiwi menen tildiń sózlik qurılısında olardıń sinonimleri payda boladı hám olar aktivlesip arxaizmlerdiń qollanıw órisin shekleydi [Абдиназимов III. 1993].

«Edige» dástanında qollanılgan arxaizmler turmıstıń túrli tarawlarına qatnaslı, sonday-aq, orın atların bildirip kelgen. Dáwir kaloritin ańlawda dástandaǵı geografıyalıq atamalar belgili dárejede til fakti bola alatuǵını sózsiz. Hár bir atama ózine tán mánilik ózgesheliklerge iye. Sonlıqtan, dástan tilinde házir qollanımaytuǵın eski jer-suw atamaları ushırasadı. Máselen, *Edil* menen *Jayıqtan*, Bóktergili adırdan [Алламбергенов К. 1995: 12]. Bul qatardaǵı *Edil*, *Jayıq* atamaları házirgi Ural hám Volga boylarınıń jerleri bolıp, dástannıń dóreliw dáwirinde usılay atalǵan.

Dástanda sol dáwirdiń siyasiy-jámiyetlik islerine baylanıslı da jumsalǵan sózler kóplep ushırasadı. Mısalı: Altın taxqa min dep ishara etip kóreyin, hámrimdi tárk etpey, altın taxqa minse, hár is keler qolınan, – dep sınamaqqa shaqırıp edi *sarayǵa* [Алламбергенов К. 1995: 12]. Mısaldaǵı *saray* sózi arxaizm bolıp, onıń «patsha, xan, shaxlardıń sarayı»n ańlatatuǵın mánisi bar.

«Edige» dástanında adam músheleri hám tuwısqanlıqqa baylanıslı gónergen sózler de ushırasadı: Sarı ala at astında, Shoqparı bar *dástinde* [Алламбергенов К. 1995: 25]. Berilgen mısaldaǵı *dásti* parsı sózi «qol» degen mánini ańlatadı. Ol házirgi qaraqalpaq

tilinde awıspalı mánide *dástine túsiw* sóz dizbeginde qollanılıp, «qol astına qaraw» mánisin bildiredi.

2) *Tariyxıy sózler*. Gónergen sózlerdiń tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdiń atamaları retinde qollanılıp, keyin jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı shıǵıp qalǵan bólegin tariyxıy sózler dep qaraladı [Бердимуратов Е. 1994: 117]. Dástandaǵı gónergen sózler qatlamınıń kópshiligin tariyxıy sózler quraydı. Olar turmıstıń hár qıylı tarawları boyınsha zat hám qubılıstıń atamaların bildirip kelgen. Búgan dástandaǵı qural hám áskeriy islerge baylanıslı tariyxıy sózlerdi misal keltiriw múmkin. Olar sol dáwirde qollanılǵan (*qılısh, nayza, sarijay*) qural-jaraqlardıń túrlerin bildiredi. Dástanda qılısh batırdı súwretlewde, al sarijay qaharmanlardıń tiykarǵı sawash quralı sıpatında táriyiplengen. Mısalı:

Aqsha atı bar astında,

Qońırawlı *nayza* dástinde [Алламбергенов К. 1995: 11].

Xan diywanı Qosnazar,

Qınabı joq bir *qılısh*,

Shoqparı menen ekewin,

Alıp keldi enegar [Алламбергенов К. 1995: 21].

Edige mingen *aqsha attı*,

Edigeniń *sari jayın* kórди [Алламбергенов К. 1995: 15].

Dástanda diniy túsinikti ańlatıwshı sózler jiyi ushırasadı. Bul arqalı waqıyalardıń súwretleniwinde dinge iseniwshilik seziledi. Mısalı: Shanshıwlatqan jılqını Edigeniń *mazarı* qılıp aylandırıw sonnan qalǵan edi [Алламбергенов К. 1995: 15]. Mısaldaǵı *mazar* – «qábir, gór» mánisin ańlatadı. Bunday diniy sózlerdiń qollanıwı dástanniń islam dinine sıyıwıwshı xalıqlar arasında payda bolǵanınan derek beredi.

«Edige» dástanında sol dáwirdiń siyasiy-jámiyetlik islerine baylanıslı jumsalǵan sózler ushırasadı: *Atalıq, nayıp, qus begi, meter*, Barıp bulardı kóreyin. [Алламбергенов К. 1995: 11]; Elge kelgen miymandı sıylamaqlıq orınlı, sebep penen kelgen ekenseń-dá, Edigejan, altın *taxqa* min! – dep inam etti Sátemirdey ullı *xan* [Алламбергенов К. 1995: 12]. Mısaldaǵı *atalıq, nayıp, qus begi, meter, xan* – sol dáwirdegi el biylewshi, basqarıwshı lawazım atların bildiretuǵın tariyxıy sóz esaplanadı.

Sonday-aq, dástan tilinde ólshem birliklerdi ańlatıwshı *misqal, onseri, siyseri, gez, tanap* sıyaqlı tariyxıy sózler qollanılǵan. Bunday sózler házirgi dáwirde gónergen sózler toparın quraydı hám tiykarınan, kórkem dóretpelerde ushırasadı. Mısalı: Áne, *onseri* basım, *siyseri* góshim [Алламбергенов К. 1995: 29]; Bir kúni bir tabaqqa *úsh misqal* záhár saldı, sóytip uyıttı da qoydı [Алламбергенов К. 1995: 9]. Dástanda qollanılǵan

ólshem birlikti ańlatıwshı bunday sózler XVIII – XIX ásirlerdegi qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri leksikasında ushırasadı [Хамидов Х. 1974: 292].

Biz turmıslıq buyım atamalarınıń dástan tilinde qollanıǵanıń kóremiz. Olar xalıqtıń tariyxı, kúndelikli tutınıw zatların eske salatuǵın tariyxıy sózler esaplanadı. Mısalı: Sen xabardar ekenseń, bizler biyxabar ekenbiz, ya arbada, ya atta, ya *kebejede* otıra almaysız [Алламбергенов К. 1995: 24]. *Telegen arba* júrmestey, Tergewli medi elińiz? [Алламбергенов К. 1995: 14].

Bul mısallarda qollanılgan *kebeje* (sandıq), *telegen arba* (tórt degershikli arba) gónergen sózleri házirde qollanılmaydı.

Juwmaqlap aytqanda, «Edige» dástanınıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornı ayırıqsha. Onıń tilin úyrene otırıp, gónergen sózlerdiń dástan dóreliwindegi dáwir koloritin beriwde, waqıyalardı bayanlawda áhmiyetli xızmet atqarǵanın kóremiz. Dástandaǵı bunday gónergen sózler óziniń tematikalıq túrleri, semantikalıq mánileri boyınsha arnawlı izertlewdi talap etedi.

Ádebiyatlar

1. Әбдиназимов Ш. «Қырық қыз» дәстанындағы гөнерген сөзлер. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери (Илимий мақалалар топламы). – Нөкис, 1993.
2. Аллаамбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны. «Едиге». – Нөкис: «Билим», 1995. – 228 б.
3. Байлиев С. Языковые особенного дастана «Саят и Хамра». – Ашхабад, 1965.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис, 1994. – 186 б.
5. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. – 360 б.